

ПРОЛОГ. БАТЬКО

Отямився, неначе вирвався з липких обіймів густого чорного сну без сновидінь.

Праве око розтулити чомусь не зміг, лівим оглянув простору кімнату, наповнену тьмяним сірим світлом і запахом брудних ганчірок. У ній стояло ще кілька таких самих, як і в нього, металевих ліжок, на двох з яких хтось лежав. Один з лежачих стогнав. Кімната не була схожа на смердючу переповнену загальну камеру, до якої він устиг останнім часом звикнути. Вона більше нагадувала занехаяну палату сільської лікарні. Потягнувся і хотів повернутися на бік, але тіло пронизав такий біль, що Сава застогнав.

У кімнату зазирнув сивий худий санітар у білому халаті.

— Води! — хотів голосно попросити Сава, але сили вистачило лише на шепіт.

Санітар уважно придивився до нього та підійшов ближче:

— Ти?.. Очухався все ж таки!.. Зараз принесу... і лікаря покличу... Ми вже думали, ти дуба даси, не приходячи до тями...

Санітар швидко повернувся. Приніс склянку з водою. Слідом увійшов і середніх років білявий чоловік теж у білому халаті — лікар. Підносячи тремтячими руками склянку до рота, Сава пив не дуже холодну, але животворну для його пересохлого нутра вологу. Витираючись, намацав на щоці

бинт, з досадою зрозумів, що, мабуть, уся його голова забинтована і має вигляд, як качан капусти у торбинці.

Лікар тим часом наблизився до нього, взяв уже порожню склянку і передав санітарові. При цьому він усміхнувся, підморгнув Саві та привітався:

— Ну що? Доброго ранку, чоловіче! Давайте-но послухаємо, як ваші нутрощі почувуються.

Він притиснув до Савиних перебинтованих грудей круглу головку стетоскопа, послухав серце і легені. Нараз знову усміхнувся й підсумував:

— Поздоровляю вас, чоловіче. Вашого запасу життєвої енергії вистачить іще на сто років. А що ребра переламані — то дурниці, заживуть, і голова загоїться, за день-два й праве око бачитиме. У нас тут і гірші випадки траплялися.

— Що, до смерті забивали? — кволо поцікавився Сава.

— На цю тему в нас розмови заборонені, — відрізав лікар. Але раптом схилився до Сави й тихо, майже пошепки, додав: — Для вас, чоловіче, у мене є добра новина — у вас новий слідчий, і він наказав поставити вас на ноги. Так що ми цей наказ виконаємо.

— А потім усе почнеться спочатку? — песимістично промимрив пацієнт.

— Не хвилюйтеся і не думайте про погане, — підморгнув лікар. — Мені здається, все буде набагато краще, ніж ви гадаєте. Але насамперед треба вичухатися. Так що будемо вас лікувати.

Лікар пішов, залишивши Саву в обіймах важких роздумів. «Новий слідчий... поставити на ноги...» Попередній слідчий теж, як здавалося на перший погляд, не бажав Саві нічого поганого. На першому допиті він був увічливим, навіть привітним. Запропонував чаю з печивом. Усе це стояло перед ним на письмовому столі. Сам слідчий якраз дожовував печиво і запивав чаєм із гранчастої склянки в металевому підскляннику — в таких розносять чай у потязі. Ще одна

склянка стояла на столі порожня. Мабуть, він розраховував на те, що заарештований прийме його запрошення. Але Сава відмовився. Він відмахнувся й від простягнутої до нього пачки «Біломорканалу» і став наполягати на тому, щоб йому пояснили, чому його заарештовано. Але слідчий застережливо підняв правицю:

— Не поспішайте, Саво Михайловичу. Давайте спочатку познайомимся. Мене звать Іван Онисимович Кац. Багато чув про вас, Саво Михайловичу. Кажуть, у вашому місті ви чи не єдина людина, що завжди розмовляє лише українською мовою і ніколи не вживає російської.

— Я, чесно кажучи, свою рідну мову знаю набагато краще, ніж російську. І мені зручніше користуватися українською мовою.

— Зрозуміло, зрозуміло, — погодився слідчий. — А ось я ніяк не можу вашої мови опанувати. Вже кілька років намагаюся вивчити її, а говорити так і не навчився... Оце мій помічник Юхим Орленко, — кивнув Кац на кремезного жилавого молодшого командира у військовій формі, який мовчки сидів у кутку. — Він стовідсотковий українець, але ми з ним розмовляємо російською мовою і не маємо жодних проблем.

— Так, прізвище справді типове українське, — погодився Сава і пожартував: — Але невже, громадянине слідчий, мене заарештували задля того, щоб я допоміг вам з українською мовою?

— У певному розумінні так, — якось хижко посміхнувся слідчий і десь у глибині його жовтих очей на мить проступив жорстокий металевий блиск. — Мені особливо важко з українськими абрєвіатурами, Саво Михайловичу. Ось, наприклад, поясніть мені, будь ласка, що означає абрєвіатура ОУН.

Сава задумався. До цього допиту в НКВС він не натрапляв на таку абрєвіатуру.

— Ви впевнені, Іване Онисимовичу, що запам'ятали слово точно — «ОУН»? — запитав у слідчого.

— Абсолютно впевнений. І сподіваюся, що ви мені розтлумачите усе, що знаєте про ОУН.

— Але я, на жаль, сам уперше чую цю аббревіатуру, — відказав спантелечений Сава.

— Ну, не прибідняйтеся, Саво Михайловичу, — вже відверто глузував слідчий. — Кому ж як не вам її знати? Чи не ваш брат Микола пішов з петлюрівцями на Захід? Він, я впевнений, добре знає, що таке ОУН, і сам, мабуть, є членом цієї організації. Коли ви одержали останню звістку від нього? Які інструкції він вам надіслав?

— Пробачте, громадянине слідчий, але я справді не знаю, що таке ОУН. Стосовно брата — його перший і останній лист я отримав ще в 21-му році.

— Це тоді, коли ви закінчували духовну семінарію у Києві?

— Саме так. Він написав того листа, щоби попередити мене: за радянської влади духовна кар'єра безперспективна, непотрібна і навіть небезпечна. Тому брат радив мені змінити фах...

— ...щоби краще замаскуватися для ведення антирадянської націоналістичної діяльності, — підказав слідчий.

— Ні, громадянине слідчий, щоб нормально жити в нашій країні. Ніякої антирадянської діяльності я ніколи не вів.

— У нас є інша інформація, громадянине Шумаченко, — вже серйозніше заперечив Кац і, діставши зі шухляди письмового столу якісь папери, простягнув їх Саві. — Ось протокол допиту вашого директора школи Перепади. Він чесно кається у вашій сумісній націоналістичній діяльності й розповідає, як ви, громадянине Шумаченко, ставили в шкільному драмгуртку націоналістичні п'єси, як приносили до іншого драмгуртка, в Будинку вчителя, в якому ви брали участь разом з Перепадою, твори колишнього

голови українського націоналістичного уряду Винниченка, як ви агітували Перепаду вступити до тієї самої Організації Українських Націоналістів — ОУН, про існування якої начебто нічого не знаєте. Крім того, Перепада твердить, що ви, громадянине Шумаченко, умовляли ваших родичів Шумаченків, ну, отих зі села, що їх у 32-му році розкуркулили, не здавати хліб радянській владі. Тож як гадаєте, Сава Михайловичу, що викличе більше довіри у НКВС — чесне каяття директора школи Перепади чи балачки завуча тієї ж школи Шумаченка, який, виявляється, приховував свою належність до церкви, свій антирадянський вплив на сім'ю сільських родичів, свою націоналістичну пропаганду серед молоді та колег?

— Я можу лише сказати, — твердо відповів Сава, — що не вів жодної антирадянської чи націоналістичної агітації ні серед колег, ні серед знайомих, ні в школі, ні в Будинку вчителя. Я чесно виконував свої обов'язки вчителя української мови та літератури і завуча школи й нічого не приховував ні від кого. Щодо моїх родичів Шумаченків зі села, то їхнє «розкуркулювання» було офіційно визнане помилковим, коли до села повернувся їхній син, командир Червоної армії Дмитро Шумаченко. Йому повернули їхню помилково конфісковану хату, а також намагалися повернути до села його батьків, тільки чомусь не змогли їх знайти. І я не розумію, чому ви питаєте про них у мене, а не у самого Дмитра, який тепер працює в тому ж селі директором МТС.

— Ну, якщо буде потрібно, то ми і його спитаємо. Але ви, Сава Михайловичу, не про нього, а про себе потурбуйтеся. Гадаю, ви вже зрозуміли, що вам загрожує сувора кара за вашу антирадянську діяльність. А якщо буде доведено, що ви ще й німецький шпигун, то тут уже справа дійде й до розстрілу.

— Німецький шпигун?.. — спантеличено перепитав Сава.

— Саме так, — спокійно продовжував Кац. — ОУН, як відомо, пов'язана з нацистами, і Гітлер обіцяє українським націоналістам допомоги у заснуванні «самостійної України».

— Вибачте, Іване Онисимовичу, але я повторюю, що ніколи навіть не чув абрєвіатури ОУН, — наполягав Сава, — тим більше, не мав нічого спільного ні з якою антирадянською діяльністю...

— Ви не розумієте, громадянине Шумаченко, — перебив його слідчий, — наскільки серйозний цей факт, що ми з вами зараз розмовляємо саме тут, у приміщенні НКВС. Так-от, запам'ятайте, будь ласка, що НКВС ніколи не заарештовує невинних людей. І якщо вже потрапили до нас, то ви у чомусь винні. Просто так вийти звідси нікому не вдається. І вам не вдасться. Вихід з цього будинку лише один — через суд. Але у вас, громадянине Шумаченко, є деякі альтернативи, з яких ви можете вибирати. Це перспектива розстрілу або перспектива ув'язнення; перспектива спокійного, при можливості приємного перебування в цих стінах, чи перспектива застосування до вас засобів брутального фізичного впливу. Все це залежить од вас. То що ж вибираєте?

— Не знаю що й сказати, — на мить розгубився спантелечений Сава.

— А нічого казати і не треба, Сава Михайловичу. З метою спрощення для вас усієї паперової процедури я вже заздалегідь заготував протокол вашого допиту. Ось прочитайте, підпишіть — і я більше не турбуватиму вас аж до самого суду. Ну, хіба на чай із печивом вас запрошу. Ви ж не відмовитеся наступного разу? — слідчий витягнув зі шухляди папірець та простягнув Саві.

На папері, після його біографічних даних, було надруковано: «Я, Сава Михайлович Шумаченко, був завербований до Організації Українських Націоналістів (ОУН) моїм старшим братом священником Миколою Михайловичем Шумаченком, який відбув на Захід разом з петлюрівськими бандами.

З того часу він регулярно через зв'язкових передавав мені інструкції щодо проведення серед колег та учнів буржуазно-націоналістичної агітації, спрямованої на повалення радянської влади в Україні та відділення цієї республіки від Радянського Союзу...» Читаючи, Сава згадав попередження, що одержав від одного з мешканців його переповненої камери, коли йшов на допит: «Нічого не підписуй, чоловіче. Хочеш жити — не підписуй протоколів!» І цей папірець, що він зараз тримав у руках, раптом видався йому хижою отруйною змією. Сава кинув його на стіл і сказав:

— Я цього підписувати не буду.

На якусь довгу хвилину в кабінеті слідчого запала мовчанка. Слідчий повільно витягнув з пачки «Біломорканалу» цигарку, повільно запалив сірника, затягнувся. Потому звів очі на заарештованого. В його жовтих очах було не здивування, а втома.

— Ви не поспішайте, Саво Михайловичу, таке нам завляти, — сказав він тихо. — Повертайтеся до камери, все добре обдумайте. І майте на увазі, що я вам пропоную найкращий, найспокійніший вихід зі ситуації, яка у вас склалася. Вам усе одно врешті-решт доведеться підписати протокол. Але якщо ви не станете робити цього добровільно, до вас будуть застосовані заходи фізичного впливу, що в народі називаються тортурами. Можливо, коли до вас будуть вжиті такі заходи, ви оціните мою ввічливість, те, що я намагаюся усе вирішити по-доброму, без бійки та крові. Але тоді вже буде запізно. Тож подумайте і завтра підпишіть. Я від щирого серця раджу вам це зробити.

У камері, де мешкали сорок, а може, й п'ятдесят в'язнів, Сава сидів у задумі, відчуваючи плечима і спиною своїх друзів по нещастю. Це був його другий день у НКВС, але йому здавалося, що він уже звик до тієї тісноти, до тієї густої атмосфери, переповненої запахами людського поту, сечі, цигаркового диму і крові. Запах крові був сильніший у тому

кутку, де лежали катовані, які щойно повернулися з чергового допиту. Розуміючи, що кожен з них якогось моменту може опинитися в схожій ситуації, співчутливі в'язні виділили один куток камери для грудочок скривавленого лахміття, котрі кілька днів тому ще були пристойно одягненими людьми. Інші в'язні були або тими, хто підписав протокол і чекав на суд, або тими, які після суду чекали на етап до Сибіру, або тільки-но прибулими, що ще не скуштували кулаків та чобіт вертухаїв. Казали, що засуджених до страти тримали в інших камерах. У їхній загальній камері стояв постійний гомін од приглушених розмов, що перекривали навіть специфічні звуки від параші у протилежному кутку камери. Час од часу відчинялися двері й енкавеесівці в гімнастерках, портупях та кашкетах з синім верхом викликали чергову жертву на допит, приводили або приносили когось після допиту чи заштовхували в камеру нового в'язня. Інколи викликали на вихід з речами тих, які йшли на етап, або їх переводили до камери смертників.

Ось у такому середовищі Сава роздумував про ситуацію, в яку потрапив. Усе почалося в червні цього 1939 року, під кінець випускного вечора в їхній школі, коли за традицією усі учасники вечора, розігріті танцями, інтермедіями, а деякі ще й спиртним, виходили зі шкільного приміщення на свіже вранішнє повітря. Вони йшли зустрічати світанок на березі річки у парку, що починався зовсім поруч зі школою. Сава з директором виходили останніми. За кілька кроків од школи, поруч з відділом міліції, чорнів автомобіль та стояла купка чоловіків. Того моменту, як директор порівнявся з ними, один з чоловіків запитав:

— Громадянине Перепада?...

Сава не розчув слів, якими продовжувалася розмова. Пройшовши ще кілька кроків, він зупинився, чекаючи на директора, але той гукнув йому:

— Іди керуй. Я затримаюся.

Якесь жахливе передчуття стиснуло груди, але треба було йти очолювати захід, що ще тривав.

Наступного понеділка директор не прийшов на роботу. Його домашній телефон не відповідав. Але мало що могло трапитися у Савиного приятеля Перепади. Потім прийде, все розповість, вирішив Сава і перебрав керівництво школою. На щастя, навчальний рік закінчився. Деякі вчителі були вже у відпустці, інші вирушали вихователями до піонерських таборів або водили дітей на екскурсії по місту; деякі займалися ремонтом класних приміщень. Аж десь після десятої ранку подзвонили з райвно:

— Беріть на себе керівництво школою, товаришу Шу-маченко. Вас призначено виконувачем обов'язків директора. Письмове підтвердження отримаєте поштою.

— Що з Перепадою?

— Поки що незрозуміло. Бажаємо успіхів у творчій праці.

Після роботи попрямував до Перепадиної квартири. Витираючи сльози, дружина директора розповіла йому:

— Коли вранці прокинулась, а його все ще не було, почала хвилюватися. Хотіла телефонувати до вас. Але раптом побачила нашого сусіда, начальника відділу міліції. Стала розпитувати. Він сказав, що не має права розголошувати таємниці, але дав мені зрозуміти, що чоловік у НКВС. Відтоді не знаходжу собі місця. Що ж тепер буде? Як житимемо далі?..

З відпусткою цього літа нічого не виходило: треба було займатися паперами, укомплектовувати колектив учителів до нового навчального року. Так і минули у клопотах і червень, і липень. Аж нараз знову зателефонували з райвно: «Приходьте о 10:30, офіційно призначатимемо вас директором школи номер вісім».

Прийшов — і перед райвно побачив чорний автомобіль. Біля машини двоє чоловіків. Один з них звернувся до нього:

— Громадянине Шумаченко? Сідайте в машину. Вам треба проїхати з нами.

І ось як усе обернулося. Тепер він сам опинився в ситуації між розстрілом і Сибіром. Слідчий не жартував. Агітація за повалення радянської влади — справа серйозна, так само, як і участь у підпільній організації, керованій із Заходу. Сава розумів, чому Перепада написав той наклеп на нього: не витримав його приятель *«мер фізического воздействию»*, як назвав ті тортури слідчий. Сава намагався уявити собі завжди підтягнутого, поголеного й офіційно одягненого директора в кутку, вкритого закривавленим лахміттям. Уявити було неможливо... А тепер треба уявити самого себе в тому кутку, куди він може потрапити вже завтра. Але й вибору практично нема. Підписувати нічого не можна: кажуть, що зізнання підозрюваного замінює усі інші докази. Тому єдина можливість довести свою невинуватість — це витерпіти усі тортури і стояти на своєму.

І як же скрупульозно ці енкавеесівці порпалися в його біографії! Так, він справді походив з династії священників — його батько був священник, його дід був священник, його прадід був священник, його брат був священник, і він сам закінчив духовну семінарію. Семінарія готувала священнослужителів для Російської православної церкви — єдиної офіційної православної церкви в Україні під час Російської імперії. Але саме того року, як він вступив до семінарії, Україна вийшла зі складу Російської імперії і утворилася Українська Народна Республіка. Разом з тим постало й питання про Українську православну церкву, і знайшлася така людина, яка створила й очолила автокефальну церкву. Коли Сава учився на другому курсі семінарії, митрополит Київський отець Василь Липківський відслужив у Софійському соборі першу пасхальну всенощну українською мовою. Він же і переклав українською мовою численні релігійні твори.

Вийшла з друку українська Біблія, написана живою сучасною мовою.

Російська православна церква, звичайно, засудила створення «єретичної конфесії» і суворо заборонила своїм семінаристам мати хоч що-небудь спільне з Українською автокефалією. Але в них у семінарії склався таємний гурток прихильників українського православ'я, до якого приєднався і Сава. Вони читали українську Біблію і порівнювали її зі старою церковнослов'янською, обговорювали, наскільки простіше стало для українців розуміти Святе Письмо. Ось хоча б «Отче наш»: «Хліб наш щоденний дай нам сьогодні» замість: «Хліб наш насущний даждь нам днесь». Або пасхальний піснеспів: «Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав, і тим, що в гробах, життя дарував» замість: «Христос воскрес із мьортвих, смертю смерть попрал, і сущим во гробах живот даровал».

Тим часом до суперечок і навіть бійок за храми між прихильниками Російської та Української православних церков додалась атеїстична політика більшовиків, які захопили Київ у 1920 році і стали закривати як українські, так і російські храми. У Володимирському соборі створили антирелігійний музей. І от незадовго до випуску зі семінарії Сава отримав листа від брата Миколи. Микола висвятився вже три роки тому. Він мешкав з дружиною та дітьми у Ніжині — там, де отримав парафію. У листі брат повідомив, що разом із петлюрівським військом іде на Захід, до Польщі. Ще він написав, що більшовики оголосили справжню війну релігії, вони вбивають священників, грабують церкви та перетворюють їх на склади й інші службові приміщення. Тому рекомендував Саві, якщо той збирався залишитися на більшовицькій території, змінити професію. Сава показав листа наставникові семінарії. Той важко зітхнув і окинув Саву сумним поглядом з-під сивих густих брів:

— Твій брат пише правду. Тепер наше духовенство почувається, мов оті перші римські християни, на яких нацьковували голодних левів під оплески та схвальні вигуки плебейського натовпу. І шлях нам уготований мученицький. Так що, юначе, шкода мені й тебе, й інших наших семінаристів. Я вірю, що настане день, коли знову засяють церковні куполи і храми Божі наповняться радісними парафіянами, але дивлячись на те, що відбувається навкруги, гадаю, що цей світлий день прийде не скоро. Тому, сину мій, просто як людина, а не як пастир, раджу тобі послухатися свого брата. Ти добре володієш мовою, знаєш риторику, літературу і психологію. Чому б тобі не стати шкільним учителем української мови? Вчителів, згідно з більшовицькою політикою *всеобучу*, буде потрібно багато — от і нестимеш розумне й прекрасне рідне слово молодому поколінню. Ця справа близька і християнському духові. А коли дзвін на Володимирському соборі задзвонить знову, ти висвятишся і надягнеш пастирську ризу.

Так Сава і вчинив. Після закінчення семінарії скинув ризу, з'їздив провідати матір та подався до Вінниці. Там, він чув, були добрі педагогічні курси. Вступив на відділ української мови й літератури. Там і познайомився з Марійкою, яка вивчала фізику й математику. За кілька років вони вже приїхали до матері втрьох: він, Марійка і маленький Юрко. Їх з Марійкою прийняли працювати у восьму школу. Через три роки після Юрка народився Віталій. Отак і жили в рідному містечку, попри жахливі часи розкуркулювання та звірячого голоду, що настали в 30-х роках. Їхніх родичів, дядька Андрія і тітку Оксану, теж розкуркулили, хоча не наймали вони ніколи батраків — самі день і ніч працювали й мали гарне господарство, завжди завозили Савиній родині городину, мед, м'ясо. Ні, таки ж якомусь місцевому начальникові кортіло перевиконати план з розкуркулювання. От і записали родину Шумаченків до списку соціальних

злочинців, посадили на воза разом з іншими працьовитими й заможними селянами і повезли до Сибіру. Можливо, забули, що у них був десь син Дмитро — червоний командир. А може, думали, якщо листів не шле, то, мабуть, уже й загинув. Тоді його можна не брати до уваги.

Але років за три після цього Дмитро таки прибув, ще й не сам, а з дружиною Ніною, сином Антоном і дочкою Наталкою. Під'їхав на таксі аж до самої своєї гарненької хати, заплатив шоферові, втягнув у хату важкі валізи, а там — чужі люди. «Чого вам, громадянине військовий, треба в нашій колгоспній конторі?» — питають. Ну тут Дмитро розходився: «В якій ще конторі? Це моя рідна хата, я в ній народився!» Підняв на ноги усіх: і голову колгоспу, і голову сільради. Ті спочатку щось йому доводили, але швидко збагнули, що з Робітничо-Селянською Червоною Армією краще не зв'язуватися. Голова сільради запросив Дмитрову родину пожити в нього, поки хату облаштують знову під житло. Але де все шумаченківське майно? Біс його зна... Розтягли сусіди та комнезаможники — тепер шукай вітра в полі!

Дмитро відрядив Ніну їздити у міські крамниці й купувати у свою хату нові меблі, а сам подався до ЧК вимагати, щоби повернули його батьків. Умовляти чекістів виявилось набагато важче, паперова тяганина тривала років зо два. Дмитро зумів довести, що батьки були розкуркулені помилково, але знайти їх тепер виявилось неможливим: дуже вже багато селян вивезли до Сибіру — мільйони та мільйони, а документація уся заплутана, написали її часто-густо напівграмотні люди: хто доїхав, хто помер, кого пересилали з місця на місце... Так і не знайшли дядька Андрія й тітки Оксани...

Тієї ночі Сава не зміг заснути. Перевертався з боку на бік у тісному скупченні разом з усіма, кому так, як і йому, не пощастило, під команди старшого по камері: «На правий бік!», «На лівий бік!», а сон не йшов. Уранці викликали його

на допит. Кац куриє цигарку, а Орленко так само мовчки зиркає вовком зі свого кутка.

— Ну що, надумав? — запитав слідчий. — Підписуватимеш протокол?

Цього разу він уже перейшов на «ти». Так чи інакше, Сава похитав головою:

— Ні. Я ні в чому не винен.

Слідчий подивився на нього довгим сумним поглядом:

— Шкода! Я хотів усе зробити по-доброму. Але тепер тобі доведеться мати справу з Орленком.

Він загасив цигарку в попільничці й вийшов з кімнати. А Орленко товстою мотузкою прив'язав Саву до стільця. Потім його очі раптово налилися кров'ю, як у роздратованого бика, він заволав: «Паскудо націоналістична! Я тобі, бля, зараз покажу незалежність!» — і почав бити заарештованого. Перший удар у щелепу був схожий на вибух снаряда. Щелепа хруснула, Сава разом зі стільцем повалився набік. Далі він почувався так, неначе потрапив під потяг. Орленко гамселів його солдатськими кирзовими чобітьми у живіт, у груди, по голові — куди попало. Спочатку було боляче, потім звук — і знепритомнів. На нього вилили відро води, щоб отямився.

— На перший раз досить, — мовив Кац, який уже повернувся до кабінету, і уточнив: — Не підпишеш?

Сава похитав головою — говорити не було сил.

Його розв'язали, солдат допоміг йому підвестися та, підтримуючи під руку, потягнув до камери. Савин піджак втратив охайний вигляд. Сорочка була розірвана і закривавлена. Але цього разу він ще тримався у загальній купі арештантів.

— Бачу, що не підписуєш папери. Молодець! Так і тримайся, щоб ці гади нічого не могли довести, — прошепотів йому у вухо чуйний друг по нещастю.

Через два дні Саву знову викликали на допит.

— Одумався? — спокійно запитав Кац. — Ні?

— Я його зараз на дибу! — озвався кат на прізвище Орленко.

— Приступай! — «благословив» слідчий і знов залишив кабінет — інтелігент!

Орленко наказав Саві зняти верхній одяг, потім надів на нього наручники, зачепив наручники товстим сталевим гаком, намотав на колесо в кутку дрiт, щоб підняти Саву за руки аж під стелю. Після цього дістав десь зі шухляди нагайку і вдарив так, що лопнула шкіра у Сави на спині.

— Ну, лайно націоналістичне, тепер прощайся зі своєю шкірою! Я з тебе зараз зроблю свіжину, — пообіцяв кат з кривою посмішкою і став сумлінно виконувати свою обіцянку.

Час од часу він хлюпав у Савині обличчя відро води, бо той раз за разом непритомнів. Нарешті двоє енкавесівців затягли його до камери і вкинули у той куток, де лежали інші скривавлені купки, а третій кинув на Савину скривавлену спину його одяг. Уночі, попри увесь нестерпний біль, довелося натягувати на себе той одяг, бо холоднеча на кам'яній підлозі була ще нестерпнішою, ніж біль. Одяг прилип до тіла, неначе бинт. Можливо, то було й на краще.

Його не зачіпали три дні. Сава молив Бога, щоб ця перерва між допитами тривала вічно. Але в НКВС так не буває. Нарешті Орленко знову прив'язав його до стільця, та очікуване биття не починалося. Натомість цей клятий кат дістав з шухляди якісь медичні інструменти, серед яких Сава упізнав щипці, схожі на ті, що бувають у зубному кабінеті.

— Сьогодні, оунівське падло, порахуємо тобі зуби, — весело підморгнувши, оголосив план заходів Орленко. — А потім заганятимемо тобі голки під нігті. Нарешті повисмикуємо тобі й самі нігті. На тому світі вони тобі все одно не потрібні.

Ця обіцянка змусила Саву замислитися. Так поступово ці енкавесівські гади його заб'ють. Якщо навіть і не вб'ють повністю, то що йому вбогому буде діяти, коли його,

припустимо, випустять звідси: беззубого, скаліченого, навіть без нігтів, а може, й ще без якихось частин тіла? Так чи інакше, з-за хижої посмішки цього ката до нього посміхається смерть. Ну то хай краще розстріляють. Це буде швидше і легше, ніж приниження і тортури, що він мусить терпіти зараз. Та й цього проклятого кровопивцю він забере зі собою на той світ. Ех, як кажуть, помирати — то з музикою!

— Слухай, чоловіче, — звернувся він до свого мучителя, — розв'язи. Я підпишу ваші папери.

Орленко аж заморгав обома очима від несподіванки:

— Справді підпишеш? Значить, таки злякався?

— Та кажу ж тобі, що підпишу.

— Ну, тоді підписуй, шпигуне німецький, — самовдоволено посміхнувся Орленко.

— Підпишу все. Одним злочиним більше, одним менше — все одно розстріляють.

— Правильно мислиш, мужик, — схвально поплескав Саву по все ще болючій спині енкавеесівець. — Можуть навіть і не розстріляти за відверте визнання своєї провини та каяття. В Сибіру теж люди живуть.

Він розв'язав Саву. Той потягнувся, розправляючи м'язи, і попросив:

— Допоможи встати на ноги.

Орленко допоміг. І тут зненацька Сава що було сили вдарив свого ката коліном між ніг. А як той розгублено зігнувся, вчепився обома руками йому в шию і став душити, примовляючи:

— Ти — ганьба для свого українського прізвища, запроданець енкавеесівський! Ти своїх земляків-українців катуєш лише за те, що вони розмовляють рідною мовою! Такій, як ти, сволоті, не місце під сонцем...

Молодший командир Орленко смикався, що було сил. Його хижка пика почервоніла, та Сава тримав його настільки міцно, наскільки вистачало його ненависті до мерзенного

запроданця. Зненацька Сава знепритомнів від могутнього удару по голові. Все зникло, аж поки він не прокинувся в тюремній лікарні. Потім якось лікар обмовився йому:

— Схоже, що тебе, чоловіче, вдарили по голові рукояткою пістоleta.

За кілька тижнів Саву виписали з лікарні, помили в бані, одягли в смугасту тюремну робу й відвели до одиночної камери. З усього, що Сава чув і читав раніше, він уявляв, що одиночна камера означала особливо суворий режим ув'язнення або вид покарання для арештанта. Але після переповненої смердючої загальної камери з її атмосферою приреченості одиночка видалася йому майже курортом. До того ж у його камері були не тільки окреме ліжко, а й стіл та стілець і навіть (це вже зовсім небувала розкіш для тюрми) настільна лампа! А ще (яке чудо!) його ліжко було застелене чистою білизною.

Та на цьому дива того дня не скінчилися, бо після обіду його вивели на прогулянку, і він цілих пів години відпочивав під яскравим теплим сонечком (якого вже не сподівався більше побачити після спілкування з отим жахливим Орленком) на самотньому тюремному подвір'ї. Тієї ночі, після персонально поданого до його камери кухля прозорого чаю невиразного смаку й шматочка хліба, він спав міцно та щасливо і прокинувся майже здоровим та сильним.

Уранці Саву відвели до кабінету слідчого. І тут раптом усі відрадіні події останнього часу стали зрозумілими для нього, бо за столом сидів його колишній випускник, відмінник Стас Зарецький. Од несподіванки Сава завагався, чи йому доповідати по усій формі, мовляв, прибув заарештований такий-то. А тим часом, відпустивши солдата, Стас запросив Саву до столу й підсунув йому горнятко кави і блюдечко з печивом.

— Прошу, Саво Михайловичу.

Сава із задоволенням ковтнув смачну солодку каву.